

<https://doi.org/10.62837/2025.6.169>

NURIDƏ SADIQOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Toponimika şöbəsi,

Email: sadiqova.n79@mail.ru

AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASI VƏ OĞUZ TAYFA ADLARI XÜLASƏ

Azərbaycan toponimiyasının bütöv şəkildə öyrənilməsi dilçilik elminin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Toponimlər təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də xalqın etnogenezisini, onun tarixi keçmişini, həmçinin coğrafiyasını, ictimai-siyasi həyatını və bir şox əlaqəli sahələri tədqiq etmək baxımından aşqa məsələləri öyrənmək baxımından da ciddi və olduqca əhəmiyyətli bir elm sahəsidir. Azərbaycan toponimikası tərkib hissələrinə, bu hissələri əmələ gətirən mövzu qrupları və onların mənşəyinə görə müxtəlif quruluşa malik olan dil faktlarından əmələ gəlməsi və zənginliyi baxımından diqqət cəlb edir.

Açar sözlər: toponim, etnonim, türkmənşəli sözlər, dilçilik elmi, oğuz.

Toponimika xalqın tarixi keçmişini yaşadan elm sahəsidir. Bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçı dərin bilik və vətəndaşlıq təəssübkeşliyi tələb edir və bu baxımdan, bir neçə fundamental əsər, o cümlədən H.Mirzəyev “Azərbaycan toponimləri” (Bakı, 2006); Yuzbaşov K. Əliyev Ş. Və Sədiyevin həmmüəllif olduqları “Azərbaycanın coğrafi adları” (Bakı, 1972); A.Axundov “Torpağın köksündə tarixin izləri” (Bakı, 1983); T. Əhmədov “El-obamızın adları” (Bakı, 1984) nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan ərazisində olan yer-yurd adları, əsasən türk dilinə mənsub sözlərdir. Doğrudur, digər dillərdən alınmış sözlərlə də mövcuddur, bu da vaxtilə bu yerlərdə İran, ərəb, slavyan və s. tayfaların köçüb gəlməsi, məskunlaşması ilə izah edilir.

Azərbaycan toponimiyasında ən geniş yayılmış etnonimlər türkmənşəli etnonimlərdir. Belə tayfa adlarına ilk olaraq “Orxon-Yenisey” abidələrində, daha sonra isə Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” (XI əsr) əsərində rast gəlirik. Müəllif göstərir ki, türklər əslində iyirmi boydur. Hər bir boyun bir çox oymaqları vardır ki, sayını ancaq ulu Tanrı bilir. Müəllif əsas əsas boyların adını çəkir və onların ünvanları barədə məlumat verir. O yalnız türkcə danışan qəbilələri təmiz türk hesab edir [1, s.67]. “Divan”da oğuz: qırğız, qıpçaq, uyğur, tatar, tuxsı, yağma, cıgıl /cıgil/ ciğil/, iqral, çaruk, yemök və başqırdlar təmiz türk etnonimləri kimi qeyd edilir. Müəllif ayrı-ayrı türk tayfa və qəbilə dillərini təhlil edərkən canlı danışığından topladığı tutarlı misallara əsaslanır. “Divan”ın materialları da göstərir ki, M. Kaşğari ən çox oğuz türklərinin dilinə, onlarla əlaqədar olan məsələlərə rəğbətlə yanaşmış,

yeri gəldikdə, oğuz dilini digər türk dilləri örnək səviyyəsinə qədər yüksəltmişdir. Ayırı-ayrı fonetik hadisələr, müxtəlif söz qrupları, həmçinin qrammatik kateqoriyalar şərh edilərkən yenə də oğuz dili ön plana keçmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, əsərdə oğuzlar və oğuz dili xüsusi mövqe tutur.

Oğuz - türk boyunun adıdır. M. Kaşğari onların dilini ən asan dil adlandırır. Oğuzlar haqqında o belə yazır: “Oğuzlar türkmənlərdir. Onlar 22 tayfadır, hər birinin ayrı bir nişanı, heyvanların qulağına vurulan əlaməti vardır. Onlar bir-birini bu əlamətlərlə tanıyırlar [1, s.23].

Oğuzlar və oğuz sözü haqqında fikirlərə ilk dəfə Orxon-Yenisey kitabəsində rast gəlirik:

1. Oğuz – I. Tokuz oğuz beqi yağı örmio – Doqquz oğuz boyu düşmən idi [1, s.27].

2. Tokuz oğuz budun mönin budunım ötri – Doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi [1, s.43].

3. Yazında oğuz topa suledim – (Həmin ilin) yazında oğuzlara qarşı dəyişdim [1, s.36].

4. Oğuz budun tokuz tatar birkr tirilip kəlti – Oğuz xalqı doqquz tatarla birləşib gəldi [1, s.61].

5. Tokuz oğuz budun yerin, subın, ıdıp, tabğacğary bardı – Doqquz oğuz xalqı öz ölkəsində tərki edib tabğaclara sayıldı [1, s.43].

Nümunələrdən göründüyü kimi, “oğuz”, “tokuz oğuz” və “oğuz budun” ifadələri abidələrdə nisbətən tez-tez təsadüf edilir. Onlarca bu cür faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, tarixən “oğuz” dedikdə bir tayfa, bir qəbilə deyil, türklərin böyük əksəriyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Xatırladığı kimi, XI əsrin görkəmli dilçisi M. Kaşğari “Divani lüğət-it türk” əsərində oğuz tayfalarına xüsusi rəğbətlə yanaşmışdır və bu tayfalara qarşı öz münasibətini bildirmişdir. Müəllifin oğuzlara xüsusi yer verməsini onların son dərəcə güclü, qüvvətli bir türk qəbiləsi olmağı ilə izah etmək olar: “Ulu Tanrı türkləri yaradarkən onların ən güclüsünü (oğuzları) özünün sadıq əsgərlərinə çevirdi, onları dünyanın ən gözəl guşəsində yerləşdirdi. Türklərin oxlarından qorunmaq üçün ən ağıllı, ən ləyaqətli hərəkət onların tutduğu yolu tutmaqdır. Onların könlünü almaq, öz dərdinə onları şərik etmək üçün türklərin dilini öyrənməkdən başqa bir yol yoxdur... Türk dilini öyrənin, çünki onların hökmranlığı uzun çəkəcək [1, s.28]. Bu qeydlərdən aydın olur ki, müəllif oğuzlar haqqında məlumat verərkən onların dilini öyrənməyi məsələhət verərkən, ilk növbədə, ərəbləri nəzərdə tutmuş, türk dilinin ərəb və fars dillərindən heç də geri qalmadığını sübut etməyə çalışmışdır.

Tarixi faktlar da oğuzların son dərəcə böyük, qüvvətli bir türk qəbiləsi olduğunu sübut edir. Belə ki, VII əsrdə yaranan türk imperiyası (Çin mənbələrində “tukyu”) məhz oğuz qəbilələri əsasında formalaşmışdır. Bir sıra coğrafi ədəbiyyatda bu imperiyanın əhatə etdiyi ərazi üst-üstə düşür və elə bir fərq göstərilir. Çinin

şimal sərhədlərindən Qara dənizə qədər böyük bir ərazini əhatə edən bu dövlət qərbdən Xəzər və bolqarlar, cənubdan Xəzər dənizindən Sır-Dəryaya qədər müsəlman ölkəsi ilə, şərqdən qarluklar, şimaldan kaysaklarla qonşu olmuşlar. Bu qəbilənin məskunlaşdığı əsas sahə isə Sır-Dəryanın aşağı axarlarında imiş [10, s.23]. 745-ci ilə qədər mövcud olan bu türk imperiyası uyğurlar tərəfindən darmadağın edilir. Oğuzların bir qismi cənub, digəri isə şimal yolu ilə hərəkət edərək qərbə çəkilir [1, s.47]. Beləliklə, X–XII əsrlərdə oğuzlar üç hissəyə bölünür:

1. Aral ətrafında qalan oğuzlar – müasir türkmənlər, Xarəzm özbəkləri və qaraqalpaqlar onların əsasında formalaşmış.

2. Cənub yolu ilə Avropaya daxil olan oğuzlar – müasir türklər onların əsasında formalaşmış. Bu oğuzların bir qismi də Şimali və Cənubi azərbaycanlıların tərkibinə daxildir.

3. Ural və Volqadan keçərək Avropaya daxil olan oğuzlar – peçeneq və udlar [10, s.40].

Oğuz sözünün etimologiyasına gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsr tarixçisi Rəşidəddinin “Cəvami-Tarix”indən başlamış XVI əsr Xivə xanı Əbül Qazinin “Şəcəreyi-tərakim”sinə qədər bütün tarixi-bədii, elmi mənbələrdə bu ad ancaq əfsanələrlə bağlıdır. Məsələn, Rəşidəddin və Əbül Qazinin verdiyi məlumatlara görə, Nuhun nəslindən olan Alınça xanın nəvəsi ad qoyma mərasimi zamanı bölükdə ikən dil açıb özünü “Oğuz” adlandırır [6, s.242]. Belə nəticə çıxır ki, sonralar oğuzun rəhbərlik etdiyi tayfa və ya qəbilə də özünü oğuz adlandırmışdır.

S.Y. Malov, A.N. Kononov, A.N. Bernştam, İ.N. Beryozin, L. Liqeti, S.B.Tolstov və bir sıra başqa görkəmli türkoloq da bu sözün etimologiyası haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə, *oğuz* sözündəki *oğ/ok* – sözün kökü, *uz* isə arxaik cəmlilik əlamətidir. *Ok/ök/ük* hissəsinin mənasına gəlincə fikirlər şaxələnir:

1. Türkoloqların bir hissəsi (L. Bernştam, Z. Yampolski və b.) belə hesab edirlər ki, qədim türk qəbilələrindən birində totem – öküz olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq qəbilə də *okuz* adlanmışdır. Sonralar *okuz* – *oqşuz* – *oguz* – *oğuz* şəklində formalaşmışdır [8, s.83-84; 14, s.52].

2. Bir sıra türkoloq (X. Xasanov, E.M. Murzayev və b.) isə bu sözü M. Kaşğarının “Divan”da göstərdiyi *uğuz* (su, çay, sel mənasında) ilə əlaqələndirirlər. Qeyd etməliyik ki, Bəsim Atalay öz tərcüməsində *oğuz* sözünün səhvən *öküz* transkripsiyasını vermişdir. Halbuki Orxon-Yenisey abidələri də qədim türklərin *su*, *çay*, *sel* mənasında *uquz* sözündən istifadə etdiklərini sübut edir:

1. Orkun uquz– Orxon çayı [13, s.3].

2. Yaşıl uquz Şantun yazıca teqi suledim – Mavi çay, Şəntun çölünə qədər döyüşə-döyüşə keçdim [5, s.78].

M. Kaşğarının qeydlərindən məlum olur ki, “türk ölkəsində Ceyhun və Fərat kimi iri çaylar uquz adlanır” [1, s.59]. İla və Yafınç çayları arasında olan bir şəhərin İki uquz [1, s.59], Xotan şəhərinin iki tərəfindən axan nəhərlərdən birinin Urunqaş

uquz, digərinin Qaraqaş uquz [1, s.59], Oç şəhəri yaxınlığından axan bir çayın Tavuşqanuquz [13, s.35-36] adlanması bunu bir daha sübut edir. X. Xasanov qədim yunan dilində Amudərya çayının *oks*, *oksus* adlandırıldığını və bunun *uquz* sözünün təhrif edilmiş forması olduğunu göstərir. Müəllif Kaşğariyə əsaslanaraq oğuz sözünün bu mənası ilə bağlı olan bir neçə atalar sözü də verir:

1. Kaynar *uquz* keçiksiz bolmaz – coşğun çay keçidsiz olmaz.

2. Balıqsız *uquz* – balıqsız çay [13, s.35].

3. Türk alimi Sümer başda olmaqla türkoloqların bir hissəsi isə macar alimi Z. Nemetin fikrinə istinad edərək *oğuz* sözünü qədim zamanlarda boy mənasında işlənən *ok* sözü ilə əlaqələndirirlər. *Oğuz* – boylar deməkdir [13, s.64].

4. Tədqiqatçıların bir qismi isə türk dillərində Allah, ana, yaradıcı mənasını verən *ok/ek/ük/oq* sözlərini əsas götürərək, belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, *oğuz* dedikdə ilkin, yaradıcı tayfanı nəzərdə tuturlar və sonrakı tayfalar onlara rəhbər kimi baxmışlar.

5. Ş. Çəmşidov isə *oğuz* sözünün coğrafi mənada *yumru*, *dik yer*, *təpə* demək olduğunu göstərir. O, Kür-Araz ovalığında bu gün də mövcud olan təpəcikləri (Üç təpə, Yeddi təpə, Tök təpə, Qala təpə və s.) köçəri xalqın oturaq həyat tərzinə keçid mərhələsinin ilk izləri kimi qiymətləndirir. Müəllif bu yerlərin ilk sakinlərini – kaspiləri yada salır və Y. Dəmirçizadəyə istinad edərək belə hesab edir ki, kəspi elə *oğuz* sözünün yunanlaşdırılmış şəkildir [2, s.10-13].

6. E.V. Sevortyan *ağuz* sözünü oğuzun ən qədim, ilkin forması kimi qəbul edir. *Ağuz* sözünün mənasına gəlinə bunu: a) birinci günlər heyvandan sağılmış süd kimi (Z. Budaqova 1, 64); b) qatıq çalmaq üçün süddən götürülmüş maya kimi; c) süddən hazırlanmış içki kimi (M. İslamov. Nuxa dialekti, səh. 234) və yumurta sarısı kimi izah edir. Azərbaycan dialektlərində isə "ağuz almaq" sarılıq gətirmək kimi işlənir [12, s.405]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, E.V. Sevortyanın son dərəcə geniş, hərtərəfli izahını verdiyi *ağuz* sözünün *oğuz* etnonimi ilə, demək olar ki, heç bir əlaqəsi yoxdur. Məlumdur ki, hər bir qəbilə, tayfa ya öz başçısının, ya yaşadığı ərazi, ya əsas məşğuliyyəti və ya başqa xarakterik xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq adlanmışdır. Belə olduğu halda qəbilənin heyvandan sağılmış südlə adlandırılmasını əsaslandırılmış elmi dəlil hesab etmək olmaz.

Oğuz sözünün totem olan "öküz"lə əlaqələndirilməsi də müəyyən dərəcədə şübhə doğurur. Əgər öküz bütün türk qəbilələri üçün totem olmuşdursa, gərək onların hamısı bir adla adlandırılırdı. Öküz onların ayrı-ayrı totemləri olmuşdursa, onda hər bir türk qəbiləsinin adı bu və ya digər heyvan adı ilə əlaqələndirilməliydi. Halbuki başqa heç bir qəbilə-tayfa adında belə hallara təsadüf etmirik.

Mərhum professor F. Zeynalov qeyd edir ki, *oğuz* sözü əslində *oklar*, *ok* tayfaları mənasını əks etdirir. *Oğuz* sözündəki *ğ* samitini *k* samitinin cingiltləşmiş variantı kimi qəbul etmək mümkündür. Türk dillərinin oğuz qrupunda kar samitlərin cingiltləşməyə daha çox meyl etməsi şübhə doğurmur.

Oğuz sözünü inəyin ilk südü – ağız və özüklü sözləri ilə əlaqələndirmək o qədər də ağılabatan deyil [3, s.9]. Qəti inamla demək olar ki, "oğuz" sözünün əmələ gəlməsi və onun məna çalarları bu günə qədər türkoloji ədəbiyyatda qənaətbəxş şəkildə izah edilməmişdir. Bu sözün dərin və əhatəli şərhini öz tədqiqatçısını gözləməkdədir. İlk qənaət kimi, ehtimal şəkildə demək olar ki, "oğuz" sözü hər şeydən əvvəl qədim as//az tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bu prosesi belə təsəvvür etmək olar: ak+az = ağaz > oğuz.

Ümumiyyətlə, son dərəcə qədim tarixə malik olan *oğuz* termininin etimologiyası haqqında fikir söyləmək çətinidir. Bu sözün tayfa kimi (ok+uz şəkildə) izah edilməsi nə qədər inandırıcıdırsa, onun *çay*, *sel* mənasının verilən "uğuz" ilə əlaqələndirilməsi də bir o qədər həqiqətə uyğundur. Oğuzların əsas hissəsinin Sır-Dərya ətrafında məskunlaşması və qədim türklərin su, çay, sel mənasında uğuz sözündən istifadə etməsi bu fikri əsaslandırmağa imkan verir.

Oğuzlar haqqında danışarkən bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb mənbələrində oğuzlar "quz", türkdilli mənbələrdə isə "türkmən" adlanırlar. M. Kaşğari də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, oğuzları "türkmən" adlandırır. İbn Bibinin xronikaları (1188–1282-ci illər), Marko Polo (XII əsr), (Книга Марко Поло. М., 1955), İbn Batutə (XIV əsr), V.A. Gordlevski (Государство Селджукидов Малой Азии. М.-Л., 1941) və Osmanlı imperiyasının tarixi sənədlərinə (XIV–XV əsrlər) əsaslanan D.Y. Yeremyev göstərir ki, türkmən etnonimi uzun müddət Anadoluda yaşayan türkləri adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir [9, s.274].

V.V. Bartold VIII əsr Çin mənbələrində türkmən sözünün "То-го-мен" transkripsiyasında bir şəhər adı kimi (Sır-Dəryanın aşağı axarlarında), İran mənbələrində isə (Kərdizi, Əbu Fəzl Beyhəki) "turkmanan" şəkildə qeyd edildiyini göstərir. Müəllifə görə, oğuzlara "türkmən" adının verilməsi onların qərbə doğru hərəkəti ilə bağlıdır. Güman ki, bu axın oğuzların dilində, onların zahiri görünüşündə elə dəyişikliklər etmişdir ki, qərbə çəkilməmiş türklərlə Orta Asiyada qalan türklərin yalnız oxşarlığından danışmaq olarmış. Aydın ki, V.V. Bartold öz qeydlərində bir tərəfdən tarixi mənbələrə istinad edirsə, digər tərəfdən M.Kaşğarinin türkmən sözünün etimologiyası haqqında verdiyi məlumatlara əsaslanır.

Rəvayət xarakteri daşıyan bu məlumatlara görə, İskəndərin türk ellərinə yaxınlaşdığını eşidən oğuz tayfaları öz yerlərini tərk edirlər. Yalnız bir-iki oğuz tayfası qalır. Bu tayfalarla rastlaşan İskəndər heç bir şey soruşmadan "inan terkemanend", yəni "bunlar türklərə bənzərdilər" – deyir. M. Kaşğariyə görə həmin "törkomanend" ifadəsi sonrakı dəyişmələr nəticəsində bir etnonim kimi "türkmən" şəkildə formalaşmışdır.

Əbül Qazinin (XV əsr) türkmən sözünün etimologiyası haqqında fikirləri də maraqlıdır. Onun fikirləri də demək olar ki, M. Kaşğari ilə uyğunluq təşkil edir [10, s.40]. V.F. Minorski isə türkmən sözünün ikinci hissəsini – mən (man) *asil* mənasında, yəni *asil türk* kimi izah edir [10, s.40]. S.Q. Ağacanov isə özbək tarixçisi

Birinin verdiyi məlumata əsaslanaraq belə hesab edir ki, türkmən sözü XI əsrdə Orta Asiya oğuzları ilə səlcuqlar arasındakı müqəddəs müharibə zamanı meydana çıxmışdır. O, oğuz və türkmənləri bir-birindən ayırmağa çalışsa da, *türkmən* sözünü *türkə bənzər* kimi izah etməklə, yenə M. Kaşğarının verdiyi məlumata yaxınlaşır [4, s.15-19].

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, M. Kaşğari "Divan"a ara-sıra türkmən mənşəli sözlər də daxil etmişdir. Bu isə müəllifin "oğuzlar türkmənlərdir" izahı ilə, həmçinin türkmən sözünün etimologiyası haqqında verdiyi məlumatla ziddiyyət təşkil edir. Belə bir sual ortaya çıxır: Əgər oğuz və türkmənlər birdirsə, nə üçün türkmən mənşəli sözlər ayrıca qeyd edilir? Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumatlar, həmçinin "Divan"dakı dil faktlarına əsaslanaraq belə güman etmək olar ki, XI əsrdə Orta Asiyada türkmənlər ayrıca bir oğuz tayfası kimi mövcud olmuşdur. Bununla bərabər, nə "Divan"da, nə də əldə olan digər mənbələrdə oğuz və türkmən etnonimlərinin aralığı haqqında əsaslı, tutarlı məlumata təsadüf etdik. Bütün bunlardan yalnız bir nəticə çıxarmaq mümkündür: oğuz və türkmənlər coğrafi cəhətdən ayrı-ayrı olsalar da, etnik cəhətdən bir kökdəndirlər. Bir halda ki, Səlcuqlar məhz qərbə çəkilməmiş oğuzlar əsasında formalaşmışdır və türkmən adı onların yenidən Orta Asiyaya doğru hərəkəti ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır, onda onların ayrılığından, yadlığından söhbət gedə bilməz.

"Birinin dünya xəritəsi"ndə (XI əsr), həmçinin Əbül Qazinin "Şəcərəyi-türkmən" (XVII əsr) əsərində *türkmən* sözünün "tərəkəmə" variantına da təsadüf edilir. Hal-hazırda Azərbaycanın ərazisində (Şamaxı, Şəmkir, Ərdəbil, İsmayilli və s.) yaşayan tərəkəmələrin də qədim türkmən tayfası ilə əlaqədar olduğunu güman etmək olar. *Türkmən* etnonimi bu gün Azərbaycan Respublikası (Bərdə, Göyçay rayonları) və Türkmənistan Respublikasında *Türkmən* kənd adlarında da saxlanılmışdır [1, s.54].

Oğuzlar haqqında məlumat başqa mənbələrdə də verilir. Lakin biz M. Kaşğarının "Divan"ında verilmiş oğuzlar haqqındakı qısa məlumatlarla kifayətlənirik [1, s.54].

M. Kaşğari oğuzlar haqqında məlumat verməklə bərabər, onların 22 tayfasının adını çəkib, damğalarını da göstərir. Bu tayfaların çoxu Azərbaycan ərazisində olmuşlar. M. Kaşğari "Divan"da tayfaların adını çəkməklə onlara xüsusi əhəmiyyət verir. Bu haqda mərhum türkoloq alim C.Cəfərov yazır ki, görünür dövlət və tayfa üçün ayrıca damğa olduğu kimi, mal-heyvan üçün də olmuşdur. Ölkə sərhədlərinin son nöqtəsində xaqanların, adlı-sanlı şəxslərin məqbərəsi üzərində, həmçinin fərmanlarda dövlət damğası əks etdirilmişdir. Biz də "Divan"da verilmiş tayfaları damğaları ilə bərabər verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1. Oğuzların birincisi və əsası kınıqlardır. Zəmanəmizin xaqanları bunlardandır.

2. Kayık

3. Bayandur
4. Salğur
5. Əfşar
6. Beqtili
7. Bükdüz
8. Bayat
9. Yazğır
10. İva//yıva
11. Eymir, eymur
12. Karabölük
13. Alkabölük
14. İkdir//yikdir
15. Urokir, yuroqır
16. Tutirka
17. Ulayundur
18. Tureq, tereq
19. Beçeneq
20. Çuvaldar
21. Çepni
22. Çarukluk

Bunların sayı az, əlamətləri isə məlum deyil [1, s.55-57].

XIV əsr İran tarixçisi Rəşidəddinin “Cəvami’ üt-Təvarix), XVII əsr Xivə xanı Əbül Qazinin” Şəcərəyi-Tərakimə” əsərində isə 24 oğuz tayfasının adı çəkilir. Əbül Qaziyə görə, bu etnonimlər Oğuz xanın nəvələrinin adı ilə əlaqədardır. M. Kaşğaridən fərqli olaraq Əbül Qazi nəinki oğuz tayfalarının damğalarını göstərir, həm də bu etnonimlərin mənasını izah edir, totemləri haqqında məlumat verir. Məsələn: Avşar – yəni *işdə zirək*, totemləri – ağ şahin, Bayat – yəni *dövlətli*, totemləri – bayquş, Salar – yəni *qılıncla silahlanmış*, totemləri – qartal; Qay – yəni *möhkəm*, totemləri – Şunqay və s.

Qeyd edək ki, M. Kaşğarinin göstərdiyi oğuz tayfa adlarının çoxu bu gün Azərbaycan ərazisində saxlanılmışdır. Məsələn, Şamaxı, Quba, Şuşa, Ağcabədi, Salyan, Ucar rayonlarında – Boyat, Şahbuzda – Bicanək, Yevlax, Salyan rayonlarında – Bəydili, Mirbəşirdə – Bayandur, Ucarda – Qarabörk, Ağdamda – Yemir, Şəmkirdə – Salır, Ordubadda – Avşar, Kəlbəcərdə – Çöpnü kənd adları məhz yuxarıda sadaladığımız etnonimlərlə əlaqədardır. Bundan əlavə, Xəzər dənizinin qərb sahilində Pirallahı (əvvəlki Artyom) adasının qarşısında mövcud olmuş bir şəhər vaxtilə Avşar tayfasının adını daşımışdır. Sonralar isə bütün yarımada “Avşar” adlanmışdır. Avşar, Bayat, Bayandur, Çöpnü kimi oğuz tayfa adları bu gün Türkiyə ərazisində də saxlanılmışdır [9, s.242]. Oğuz etnoniminin ərəbcə tələffüzü isə Quzan və Çırağuz kənd adlarında Ağdam və Hadrut rayonlarında yaşamaqdadır [1, s.91].

Bütün bu faktlar X–XII əsrlərdə oğuz tayfalarının həm şimal, həm cənub yolu ilə qərbə doğru hərəkətindən xəbər verir. Oğuz etnonimi Qazaxıstan ərazisində Oğuzsay (çay), Oğuztau (dağ), Oğuzaral (Balxaş gölündə yeraltı çayları olan bir ada kimi) toponimlərdə də saxlanılmışdır [1, s.229]. “Divan”da oğuz etnonimi ilə əlaqədar olaraq “oğuzları - yəni oğuzla oxşadı, oğuz sayıldı” [1, s.76] sözü də verilmişdir.

C.Cəfərov "Azərbaycan damğaları" adlı məqaləsində yazır ki, bu tayfaların damğalarından ən maraqlısı və geniş tədqiqat tələb edən qarapaqlarda *as* adı ilə tanınan tayfanın *beşik damğa* adlanan damğasıdır. Bu damğanın tam paralelinə Şirvan damğaları sırasında da rast gəlirik. Bundan başqa Bulğazı Bahadur xanın verdiyi siyahıda da Ulayundur tayfasının damğası *beşik* tək adlanmaqla yanaşı, oxşarlıq da təşkil edir [1, s.48].

Tarixi mənbələrdə, müasir yer-yurd adlarında, həmçinin ayrı-ayrı türk xalqlarının tayfa və tirələrinin siyahısında *as* və ya *az* adlarına təsadüf olunur. Türkoloq alim C.Cəfərov qeyd edir ki, indi dünyanın bir sıra ölkələrində *az*ların (*as*ların) adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlirik. Altayda, Uralda, Qafqazda, Qırım, Orta Asiyada, Qazaxıstanda və başqa yerlərdə *az* / *as* tərkibli etnotoponimlər nisbətən çoxdur. Müasir dövrdə azlar ən çox Özbəkistan ərazisində (Bəlxədə, Xarəzmdə, Qaşqaderyada, Zərəvşanda və s. yerlərdə) yaşamqdadırlar. Araz, Azər, Azərbaycan, Qafqaz, Xaçmaz, Səlmas, Aşqabad/Aşxabad, Astara, Aza və s. yer-yurd adları, habelə qırğız/qırqaz, xakas/kakaas, tobas/tübas, qaqauz/kakaaz, tolos/tolo *as* və s. kimi həm qədim, həm də müasir etnonimlərin *az* və ya *as*larla bağlı yarandığını söyləmək mümkündür [1, s.86]. Bir çox qədim və orta əsr mənbələrində də azlar/aslar haqqında məlumat təsdiqlənir. VII əsr ərəb səyyahı Sallama ət-Tərcüman azkişlərin qırpaqların qonşuluğunda, Mərkəzi Qazaxıstanın sərhədlərindən başlayaraq Balxaş (Təxmas) gölünə qədər böyük bir ərazidə yerləşdiklərini göstərir.

Zamanın təsiri ilə toponimlər öz ilkin formasından bir qədər, yaxud köklü şəkildə uzaqlaşdırılmış olur. Baxmayaraq ki, "...e.ə. I, e. I əsrində yaşamış Strabon "Coğrafiya" əsərində [15, s.482-488] indiki Ermənistan ərazisində olan bəzi türk mənşəli toponimlərin (Sakasena, Araksena, Artaksat, Qoqarena) adlarını çəkir". Ön Asiyada böyük dövlət kimi tanınan Urartu ilə bağlı tapılan daş kitabələrdə indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Eriaxi, Qelakuni, Urtexuni toponimlərinin adları çəkilir [16, s.329].

Q.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" əsərinin II fəslini ("Ermənistanda qədim türk mənşəli toponimlər") qədim türk mənşəli toponimlərə həsr etmişdir [18, 35-71]. Bununla yanaşı, o, indiki Ermənistanın köklü sakinlərinin türklər olduğunu və burada tarixən kimmer, sak, quqark, pasian, kəngər, bulqar, aran, katak, şirak, sadak, gorus, cinli, peçeneq, xəzər, oğuz kimi qədim türklərin yaşadığını təkzibedilməz tarixi faktlar və materiallar əsasında izah edir.

Azərbaycan toponimləri türk tayfalarının arealı və məskunlaşması, Azərbaycan dilinin qədim leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən elmi və obyektiv nəticələrə gəlməyə kömək edir. Ən əsası isə toponimlərimizin bugünkü tədqiqi tarixi keçmişimiz ilə gələcək arasında körpü rolunu oynamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov C. Milli-etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
2. Çəmşidov Ş. Dədə Qorqudu öyrənərkən, Bakı, 1969, 100 s.
3. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, Maarif, 1981, 176 s.
4. Агаджанов С. Огузская проблема и задачи ее изучения. «Тюркологический сборник», Москва, 1973.
5. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VII в. Алма-Ата, 1971, 151 с.
6. Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 383 с.
7. Бартолд В. Сочинения. Том 5. Москва: Наука, 1968. 757 с.
8. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских турок VI-VIII веков. М., - Л., 1946, 207 с.
9. Еремеев Е. Этногенез турок. Москва, 1971, 270 с.
10. Кононов А.Н. Родославная туркмен. Сочинения Абул Гази хана Хивинского, М., - Л., 1958, 410 с.
11. Койчубайев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алматы, 1974, 274 с.
12. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. М., Наука, 1974, 768 с.
13. Хасанов Х. Ценный источник по топонимике Средной и Центральной Азии. «Топонимика Востока». М., 1962, 456 с.
14. Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. С.М.Киров adına "Elmi əsərləri", 1966, №2, s.52.
15. Страбон. География, В 17ти кн., Л., 1964, 943 с.
16. Машадиев К.И. Историколингвистический анализ топонимов азербайджанского (тюркского) происхождения зарегистрированных в «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК), АДД, Баку, 1991.
17. Rüstəmli Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası), Bakı, "İşıq", 1998, 172 səh.
18. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, "Azərənşir", 1992.

AZERBAIJANI TOPONYMY AND OGHUZ TRIBES SUMMARY

The comprehensive study of Azerbaijani toponymy is one of the most important issues facing linguistics. Toponymy are of exceptional importance not only in terms of linguistics, but also in terms of studying the ethnogenesis of the people, their historical past, the ethnos, ethnic groups that played a decisive role in the formation and formation of the people, as well as the geography, socio-political life of that people and other issues. Azerbaijani toponymy attract attention due to their constituent parts, the subject groups that form these parts and their origin, the formation of these place-names from linguistic facts with different structures and their richness.

Keywords: *toponym, ethnonym, words of Turkmen origin, linguistics, tribe*

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ТОПОНИМИКА И ОГУЗСКИЕ ПЛЕМЕНА РЕЗЮМЕ

Комплексное изучение азербайджанской топонимики является одной из важнейших проблем языкознания. Топонимы имеют исключительное значение не только для языкознания, но и для изучения этногенеза народа, его исторического прошлого, этноса, этнических групп, сыгравших решающую роль в формировании и становлении народа, а также географии, общественно-политической жизни этого народа и других вопросов. Азербайджанские топонимы привлекают внимание своими составными частями, субъектными группами, входящими в эти части, и их происхождением, образованием этих топонимов из языковых фактов с различной структурой и их богатством.

Ключевые слова: *топоним, этноним, слова туркменского происхождения, языкознание, племя.*

Rəyçi: **Elçin İsmayılov filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent**